

INVENTERING AV PARTILLE KYRKOGRÅRD

BOHUSLÄNS MUSEUM

Rapport 1998:15
Tomas Brandt

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Innehållsförteckning.....	1
1. BAKGRUND	2
2. VARFÖR INVENTERAR MAN EN KYRKOGÅRD?	3
2.1 Lagar och förordningar till stöd för kulturvårderna.....	3
2.2 Kulturminneslagen	4
2.3 Begravningslagen	5
2.4 Naturvårdslagen.....	5
2.5 Sammanfattning	6
3. KORTFATTAD HISTORIK OM KYRKOGÅRDAR.....	7
3.1 Kyrkogårdarna.....	7
3.2 Gravvårdarna	8
4. KYRKOGÅRDARNA IDAG	11
5. OM PARTILLE KYRKOGÅRD	12
5.1 Beskrivning	14
5.2 Gravprydnaderna	14
6. REKOMMENDATION OCH VÄRDERING	17
6.1 Kyrkogården som helhet	17
6.2 De enskilda vårdarna	18
6.2.1 Förteckning över gravvårdar som absolut bör bevaras,.....	19
6.2.2 Förteckning över övriga gravvårdar som ur kulturhistorisk synvinkel är olämpliga att ta bort.....	20
6.2.3 Separat förteckning över gjutjärnskors.....	22
7. ALLMÄNNA SKÖTSELRÅD	23
7.1 Nedsmutsning och bevaxning	23
7.2 Skador.....	24
Bilaga 1: Exempel på inventeringsblankett.....	25
Bilaga 2: Karta över Partille kyrkogård	26
Bilaga 3: Statusbesiktning av alla kalkstensgravvårdar och övriga äldre gravvårdar	27

1. BAKGRUND

Bohusläns museum har fått i uppdrag att utföra en dokumentation av kulturvärdena på Partille kyrkogård. Materialet är tänkt som ett beslutsunderlag för kyrkogårdsförvaltningens framtida ställningstagande avseende enskilda gravars skötsel samt uppställande av regler för kyrkogården.

Bohusläns museum har inventerat ett antal kyrkogårdar på olika håll i länet och har i samband med detta gjort en sammanställning av de regler som finns och som berör kyrkogårdarnas kulturhistoriska värden. Vi har också gjort en allmän bakgrundshistorik om kyrkogårdar.

Fältarbetet i Partille är utfört under oktober 1997. Alla enskilda gravplatser har inventerats, liksom kyrkogårdens helhet. Alla gravplatser är fotograferade i svartvitt, med tanke på arkivbeständigheten. På en renritad gravkarta har markerats karaktäristika för de olika gravarna som hög sten, ram, och andra särskilda kännetecken. De gravar som bedömts ha ett kulturhistoriskt värde har markerats och beskrivits med några nyckelord för att de lätt

ska kunna identifieras och dateras (gravkartans nuvarande numrering finns också med).

Urvalet har gjorts utifrån allmänna kulturhistoriska och konstnärliga värderingar. Gravvårdarnas lokalhistoriska värde har dock inte alltid varit möjligt att bedöma. Det är viktigt att även detta tas i beaktande när det är aktuellt att ta bort en gravanordning.

När det gäller kyrkogårdens historik så har förre ordföranden i kyrkofullmäktige Ebbe Nemby kartlagt både kyrkans, kyrkogårdens och griftegårdarnas historiska bakgrund, och han har välvilligt ställt sitt material till förfogande. De historiska fakta om Partille kyrkogård som refereras härrör till stor del från hans arkivforskning.

Uddevalla i maj 1998

Tomas Brandt, antikvarie

2. VARFÖR INVENTERAR MAN EN KYRKOGÅRD?

En kyrkogård, eller begravningsplats som man egentligen bör säga, är framförallt en viloplats för de döda. I vigd jord innanför kyrkogårdsmurens hägn har vi i snart tio århundraden begravt våra anförvanter.

Med detta tidsperspektiv så blir begravningsplatserna också en del av vårt kulturarv. Liksom samhället i övrigt är även dessa utsatta för förändringar och moden, om än i en betydligt långsammare takt. Såväl helhetens som de enskilda gravvårdarnas utformning bär med sig olika tidsbilder. Gravarna kan berätta om olika tiders estetik. Inskriptioner på gravstenarna kan förtälja om olika yrken som karaktäriserat bygden under en viss tid och som idag kanske knappt existerar.

Här finns också ett stort lokalhistoriskt material, mycket större än vad vi mäktar med i en liten utredning som denna. Viktiga delar i Partilles historia och samhällsliv står att finna bland namnen på gravstenarna.

De lagar som gäller för kyrkogårdarna ställer krav på bra kunskapsunderlag inför de beslut man fattar. Föreliggande material är avsett att vara ett sådant kunskapsunderlag.

2.1 Lagar och förordningar till stöd för kulturvärdena

Begravningsväsendet har sedan medeltiden styrts av lagar och förordningar, framförallt ju närmre vår egen tid vi kommer. Det har gällt allt från att förbjuda gravsättning inne i kyrkorna (vilket under 1700-talets slut började betraktas som en stor sanitär olägenhet då detta medförde en besvärande stank inne i kyrkorna) till att senare reglera hur nya begravningsplatser skulle utformas och hur gravplatserna skulle upplåtas.

Den nu gällande lagstiftningen trädde i kraft 1991 och benämnes Begravningslag (SFS 1990:1144). I denna regleras såväl allmänna som enskilda begravningsplatser, krematorier, gravsättning och gravplatserns upplåtelse och anordnande på allmän begravningsplats.

Begravningslagen innebär att gravrättsinnehavarens ställning stärkts på bekostnad av upplåtarens (t ex pastoratets)

jämfört med tidigare. Gravrättsinnehavaren har i stort sett bestämmanderätten över gravvården och övriga delar av gravanordningen på sin gravplats. Om man vill reglera hur dessa hanteras finns det alltså vissa problem. Lagstiftningen ger dock upplåtaren möjlighet att utfärda lokala bestämmelser vilka kan reglera vad som gravrättsinnehavaren får och inte får göra vad

gäller gravarnas och gravanordningarnas utformning på vissa delar av kyrkogården.

2.2 Kulturminneslagen

Idag har man som privatperson ofta uppfattningen att om något inte är uttryckligen förbjudet, skyddat eller "K-märkt", så gäller egentligen inga regler alls. Så är det inte, och har heller aldrig varit. Att värna om begravningsplatsernas kulturvärden är en skyldighet för såväl gravrättsinnehavare som gravplatsupplåtare. I Kulturminneslagen (SFS 1988:950) sägs:

"I värden av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas." (4 kap 11§)

Detta gäller alltså alldeles oavsett om man gjort en särskild antikvarisk bedömning eller inte. För äldre kyrkogårdar gäller vidare:

"I fråga om begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen:

- 1. för att utvidga eller på annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,*
 - 2. för att där uppföra ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning."*
- (4 kap 13§)

Skyddet för kyrkogårdar äldre än 1940 kan även gälla yngre utvidgningar av dem, i den mån en förändring av den yngre delen påtagligt påverkar den äldre delen. Vissa yngre kyrkogårdar, som efter särskild prövning

bedömts ha ett högt kulturhistoriskt värde, kan efter beslut enligt 4 kap 14§ också omfattas av samma skydd som de äldre kyrkogårdarna. Det är inte många anläggningar som fått ett sådant skydd, men i Partille gäller det för Kvastekulla griftegård.

Exempel på åtgärder som innebär "väsentlig förändring" är borttagande eller nyanläggning av gångar, samtidigt borttagande av en större mängd gravramar, större förändringar i trädplanteringen, anläggande av urnlund, borttagande av kyrkogårdsmurar eller grindar osv.

När det gäller sådana förändringar är det länsstyrelsen genom kulturmiljöenheten som är handläggande myndighet.

I Kulturminneslagen finns också ett skydd för kyrkliga inventarier:

"Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl." (4 kap 6§)

I förordningen om kulturminnen m.m. SFS 1988:1188 §19 ges exempel på vad som åsyftas med kyrkliga inventarier.

"Till kyrkliga inventarier som avses i 4 kap 6§ lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. hör(uppräknings av olika föremålskategorier)... samt vissa äldre gravvårdar."
(Vår understrykning.)

Detta skydd för vissa gravvårdar innebär att de skall vårdas och underhållas väl. Tillstånd från länsstyrelsen krävs bl a för reparationer, om de inte är obetydliga (KML 4:9). Gravvårdarna

skall också tas upp på den förteckning över inventarier som skall vara upprättad i varje församling.

Det finns i skrivande stund inget entydigt svar på vilka dessa "vissa äldre gravvårdar" är, men praxis är att alla vårdar äldre än 1850 betraktas som så värdefulla att de bör upptas i kyrkans inventarieförteckning, och det kommer troligen lag- eller författningsförslag i denna riktning. Detta givetvis under förutsättning att ingen gravrättsinnehavare finns och att vårderna alltså tillfallit upplåtaren.

Denna åldersgräns omkring 1850 motiveras med att den mer hantverksmässiga tillverkningen vid mitten av 1800-talet börjar ersättas av en mer industriell tillverkning. De äldre vårdarna har alltså ett högre kulturhistoriskt värde. Även enstaka yngre vårdar som bedöms ha ett mycket högt värde kan tas upp i inventarieförteckningen.

2.3 Begravningslagen

De paragrafer i Begravningslagen som särskilt behandlar kyrkogården och dess delar med anknytning till kulturvärdena är det 7:e kapitlet, och där främst paragraf 25-27 samt 37:

"Gravplatsen får förses med gravanordning, om det inte strider mot vad som är avsett att gälla för den del av begravningsplatsen där gravplatsen är belägen." (7kap25§)

"Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrätts-

innehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur." (7kap26§)

Vad som gäller efter gravrättens upphörande regleras i kapitel 7 paragraf 32-37. Paragraf 37 behandlar särskilt kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar och gravanordningar:

"Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen.

Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller någon annan lämplig eller därtill avsedd plats." (7kap37§)

2.4 Naturvårdslagen

Genom Naturvårdslagen och den där under ställda Naturvårdsförordningen (SFS 1993:1086) är uppvuxna alléer skyddade. Det är ett skydd för de biotoper som man ofta kan finna i äldre alléer. Man kan byta enstaka träd men i princip inte fälla hela allén.

Som allé räknas lövträd planterade i enkel eller dubbel rad och som består av minst fem träd längs en väg eller ett i övrigt öppet landskap. Träden skall till övervägande del vara vuxna.

De trädplanteringar man finner runt äldre kyrkogårdar kan falla under detta skydd. För Partille kyrkogårds del är det äldre trädbeståndet så glest och uppblandat, samt att man har hela Säveåns löv- och slybestånd

intill, att dessa bestämmelser förmodligen inte är tillämpliga.

2.5 Sammanfattning

Om man som upplåtare av gravplatsen vill styra utvecklingen av dess utseende och användning, bör man upprätta lämpliga lokala regler för detta. Dessa regler kan vara olika för olika delar av kyrkogården, enligt det som sägs i begravningslagen 7kap25-26§ ovan *"vad som är avsett gälla för den del av*

begravningsplatsen" samt *"upplåtarens får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur"*.

Nyckelord är *kulturhistoriskt värde, god gravkultur* och i fråga om förändring *väsentlig ändring*. Om man då hänvisar till kulturhistoriska värden, är en utredning som denna det underlagsmaterial som man kan stödja sig på.

3. KORTFATTAD HISTORIK OM KYRKOÅRDAR

3.1 Kyrkogårdarna

Under det första årtusendet efter Kristi födelse begravde man de döda inte sällan i anslutning till bebyggelsen eller gården, och inte nödvändigtvis i närheten av dåtidens helgedomar. Varje gård eller by kunde ha ett mindre gravfält i närheten. När folket i Norden kristnades byggdes de nya kyrkorna ofta på platser som var lokalt betydelsefulla. Det är inte ovanligt att man återfinner förkristna gravar i närheten av kyrkor med medeltida ursprung. Detta visar att platsen brukats som gravplats redan under järnåldern.

Den kristna kyrkogården innebar att de döda samlades kring kyrkan, inom ett inhägnat område, och i vigd jord. Kyrkogården var oftast gräsbevuxen, nästan ängsliknande, och inte indelad i regelbundna kvarter.

Den sociala skiktningen i det medeltida samhället kom tidigt att avspeglats även i begravningssättet. Präster och stormän begravdes ibland inne i kyrkorna. Att ha sin grav nära altaret ansågs finast. I en del äldre kyrkor kan man därför se gravhällar i golven. Också vid sydsidan av koret eller "i långhusets takdropp" ute på kyrkogården var eftertraktade platser. Det regnvatten som runnit utefter taket ansågs ha blivit "välsignat".

Av naturliga skäl begravdes de flesta utanför kyrkobyggnaden, på kyrkogården. I första hand utnyttjades området söder och öster om kyrkan. Området norr om kyrkan användes däremot ogärna och här begravdes självspillingar och brottslingar. Utanför kyrkogårdsmuren i ovigd jord lades odöpta, av kyrkan bannlysta eller avrättade personer.

På kyrkogården hade var by eller hemman sin plats. Kistorna sattes tätt och med fotändan åt

öster. Gravplatsernas utmärktes med en jordkulle eller ett enkelt träkors. De mer välbärgade kostade på sig tumbor, ovan mark upphöjda kistformade gravvårdar eller huggna stenvårdar. Denna skillnad i gravvårdarnas utformning hängde givetvis samman med ekonomin, det kostade att sätta upp en huggen gravsten. Men samtidigt fanns det en kontinuitet i gravsättningen som gjorde att träkorsens korta livslängd inte spelade så stor roll. Man visste var gårdens folk låg ändå, eftersom de alltid begravdes på samma ställe.

Med hänvisning till hygieniska missförhållanden förbjöds 1783 försäljning av nya gravplatser inne i kyrkan, och genom ett kungligt brev 1805 som 1815 stadfästes av riksdagen blev gravsättning inne i kyrkan inte längre tillåten. Som en följd av detta kom ibland privata gravkor att uppföras på kyrkogårdarna, dock sällan i mindre landsbygdspastorat.

På grund av den stora befolkningstillväxten under andra hälften av 1700-talet räckte inte kyrkogårdarna längre till, särskilt inte i städerna. När pestepidemier och andra dödliga farsoter härjade hade man tidigare anlagt

friliggande begravningsplatser, och i en förordning av 1815 rekommenderades att nya begravningsplatser skulle anläggas utanför tätbebyggelse och skilda från kyrkan. De anlades ofta med alléer, gångsystem och regelbundna kvarter. Träden skulle förutom det rent estetiska även rena mark och luft från sjukdomsalstrande gifter.

På landsbygden anlade man sällan nya kyrkogårdar vid denna tid, istället utvidgade man de gamla. I samband med omdaningarna kom nyordningarna med gångar, kvarter och trädplantering att få genomslag. Ofta anlade man nya kyrkogårdsmurar.

Med 1815 års förordning slogs också fast att alla i samhället hade tillgång till de nya begravningsplatserna, men i praktiken blev den sociala uppdelningen bestående. De bäst belägna platserna såldes som familjegravar till ett övre samhällsskikt och kom att ägas "i evig tid" av släkten medan andra avsidades belägna gravplatser endast uppläts på viss tid. De gemensamma gravområdena, de så kallade allmänningarna, uppläts utan kostnad men utan enskild nyttjanderätt. Gravarna på allmänningen gick under benämningen frigravar, linjegravar, gravar i allmänna varvet,

fattiggravar etc. Allmänningarna fanns ofta kvar in på 1930-talet.

I slutet av 1800-talet fick de nyanlagda begravningsplatserna ofta en utformning som svarade mot de nya ideal i form av den engelska parken. Kyrkogårdarnas tidigare så strikta rutnåtsindelning kom att ersättas med kvarter med mer svängda former. Samtidigt blev eldbegängelse mer vanligt, något som skapade möjlighet till mer fri planering av begravningsplatser. Dessa stilideal tillämpades i möjlig mån också vid omdaningar och utvidgningar av de äldre kyrkogårdarna.

Bilden av den välordnade och välskötta kyrkogården är alltså ganska sen. Man kan bara nämna att klockaren fram till 1819 för sina kreatur hade rätt till gräsbetet på kyrkogården, för att mana fram en helt annan bild. 1554 sändes ett kungligt förmaningsbrev ut för att förhindra att gravarna förorenades av djuren. Långt in på 1900-talet förekom det att klockaren eller den som skulle slå gräset på kyrkogården också fick ta det hö som detta gav, med påföljd att gräset kunde bli ganska högt innan det blev slaget (!). Fotografier tagna vid sekelskiftet och fram på 1920-talet visar också ofta kyrkogårdar med halvhögt gräs och ett ganska litet antal gravvårdar.

3.2 Gravvårdarna

I vårt område finns få medeltida stenvårdar bevarade. Förmodligen förstördes ett antal gravhällar i samband med att många kyrkor revs under 1800-talet. De äldsta medeltida gravanordningarna av stenkallas missionskistor och de följs av romanska gravkistor utan sidohällar. Liljestenar kallas stenar, oftast utan inskription, som är dekorerade med ett livsträd med liljeliknande utskott. De började förekomma vid 1200-talets mitt. Från och med denna tid börjar man också använda gravhällar.

Ute på kyrkogårdarna har som tidigare nämnts gravvårdar av sten inte förekommit i någon

större omfattning före 1800-talets senare hälft. När Per Kalm besökte Tanum 1742 nämner

han att: *"Gravstenar har de här inga, men i det stället hade bönderna slagit ihop några bräder till skapnad som hosstående figur (en rektangulär formation med en tvärså i nedre delen), vilka voro lagde på gravarna. Ovanpå dem stod skrivet om den, vilken därunder låg begravnen, var man eller kvinna, vad dess namn varit, i vad månad och dag samt av vad sjukdom den dött. Skriften härpå var på svenska med latinska bokstäver. På sidorna under dem runt omkring voro lagde stenar, antingen lösa eller ordenteligen murade, varpå desse istället för gravstenar brukade bräder vilade."*

Om denna typ av vård var begränsad till Tanum eller om den även förekom på andra platser känner vi inte till. För allmogen var förmodligen ett enkelt träkors (gravträd) den vanligaste gravanordningen. Enkla träkors förekommer på sina håll än idag, om än i liten omfattning.

Under 1800-talets första hälft börjar stående gravvårdar av sten resas av den bättre bemedlade allmogen. Det var smäckra 1-1 1/2 meter höga gravvårdar ofta utförda i kalksten.

Detta stenhuggeri kom under 1800-talet att utvecklas från småskaligt hantverk till en industriell tillverkning. Huggna stenarbeten kom därmed att bli mer överkomliga också för den vanliga allmogen. Det var under årtiondena i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet som kyrkogårdarna genom olika typer av gravvårdar och så småningom även ramar i sten fick den prägel som vi idag uppfattar som klassisk eller typisk. En rik och varierad gravkonst (sepukrälkonst) med konstfärdigt huggna stenvårdar och gjutna arbeten som järnkors och inramande staket och

kedjor, växte fram och ersatte de enkla träkorsen.

Gravhällarna i kyrkorna och de äldre bearbetade gravstenarna var ofta utförda i mjuka och lättbearbetade bergarter som kalksten, marmor och täljsten. Skiffer, granit och gnejs förekom också, men i mindre omfattning, och framförallt utan finare bearbetning. De bohuslänska stenhuggerier som etablerades under senare delen av 1800-talet inledde dock en mer avancerad bearbetning av den granit som förekommer i norra Bohuslän. Norra Halland, Blekinge och Västervik är andra platser med granitindustri. De enskilda gravarna fick sin egen prägel både genom stenens egenskaper vad gäller färg och kornighet som av stenhuggeriets utbud av olika gravstenar och gravramar. Granitaktiebolaget Kullgrens Enka, med kontor i Uddevalla, var en av Sveriges största enskilda tillverkare av gravvårdar, tillsammans med Bröderna Flincks Stenhuggeri AB i Västervik. Samtidigt har det givetvis också funnits många mindre stenhuggerier, vilka haft betydelse lokalt.

Seden att sätta inte bara en sten utan också en ram runt graven dyker upp kring sekelskiftet men har nu nästan upphört. Detta troligen av kostnadsskäl. De yngsta anordningar med ram man hittar brukar vara från 1970-talet. Dessa gravanordningar med tillhörande gravvård brukar vi grovt sett dela upp i "äldre" och "yngre". Tidsgränsen dem emellan ligger ca 1935-40. Medan en yngre ramanordning ofta är smalare, sågad helt slät och ofta polerad, så är den äldre gravramen ofta bredare, profilhuggen eller med en råhuggen ytersida, ofta med hörnmärkningar, hörnkulor, ett trappsteg mitt fram osv.

De äldre kan sägas höra till den formtradition som var levande årtiondena kring sekelskiftet, med historiska associationer (obelisker t ex), nationalromantik, jugendformer eller nyklassicism. I och med modernismens genombrott i formgivning på 1930-talet (det tydligaste exemplet inom arkitekturen är funktis) försvinner också dessa formelement från gravvårdarna, som får ett stramare och enklare formspråk. Självfallet finns det många

gränsfall, och inte minst klassicistiska formelement som kolonner eller tempelgavlar lever kvar även i det nya.

Det skall också sägas att det inte är ovanligt att en gravanordning kan ha förändrats genom åren. En ram kan ha lagts till en befintlig sten (och än oftare tagits bort), liksom olika dekorationer, sidostenar mm kan ha lagts till och tagits bort under åren.

4. KYRKOGRÄRDARNA IDAG

Under 1900-talet senare del har kyrkogårdarnas skötsel rationaliserats och gravvårdarnas utformning givits en mer standardiserad och förenklad utformning. Senare tillkomna utvidgningar av kyrkogårdarna präglas i hög grad av denna enkelhet vad gäller gravvårdarnas utformning. Ofta saknar gravvårdarna från andra hälften av 1900-talet den identitet och särprägel som i så hög grad utmärker gravar från tidigare skeden.

Anledningar till detta kan säkerligen sökas i förändrade kulturmönster och värderingar. Under 1940-50-60-talen blev de låga och helt rektangulära gravvårdarna oerhört vanliga, inte minst styrt av dåvarande kyrkogårdsregler. Idag har den strikt rektangulära formen ersatts av friare former: Ovala, njurformade, oregelbundna former om det inte rent av är en natursten.

Fram till ungefär 1940-talet var det klassicistiska formspråket, dvs pelare/pilastrar, tempelgavlar (tympanon), voluter, urnor, fyrfat, lagerkransar etc dominerande såväl i själva vårdens form som i dekorationer på dess framsida. Idag är det nästan helt borta, vanligt är i stället blommor och växter, landskap, solnedgångar mm.

Allt detta sammantaget innebär att kvarter med äldre prägel blir desto mer angelägna att bevara, med deras mångfald av gravformer, deras ofta höga gravvårdar och deras i många fall mycket fint huggna ramar. Konflikt kan naturligtvis uppstå mellan bevarandeönskemål och förändringstryck, det är helt naturligt. Vi människor bär ofta en önskan om att platser inte förändras, att vi kan komma tillbaks och känna igen oss. På en kyrkogård som bär ett slags samhällsminne och som dessutom äger ett evighetsperspektiv är detta särskilt viktigt. De tidigare nämnda lagreglerna är samhällets uttryck för detta. Samtidigt måste det liv som pågår och de nyheter som kommer också få plats någonstans. Genom väl utformade regler för pastoratens kyrkogårdar bör man kunna möta bägge dessa önskemål.

5. OM PARTILLE KYRKOGRÅRD

(Fakta kring kyrkogårdens historia ur Ebbe Nemby's manus "Partille Kyrkogård", opubl).

Det är kanske svårt för den som idag passerar över Partille kyrkogård att förstå att man går på mark som varit plats för kyrka och kyrkogård sedan medeltiden. Stockholmståget dånar förbi i bakgrunden medan trafiken på Gamla Kronvägen bullrar och folk passerar. Men emellanåt är det ganska tyst och man kan ana Säveån flyta förbi. Själva kyrkan anses vara uppförd på 1300-talet, men sannolikt har det legat en kyrka här sedan åtminstone sedan 1100-talet, kanske tidigare.

Det betyder att det finns ett område på kyrkogården, sannolikt söder om kyrkan, där man har begravt sina döda nära nog lika länge som vi varit kristna i landet. Ett tidsperspektiv över århundraden som kanske är svårt att greppa.

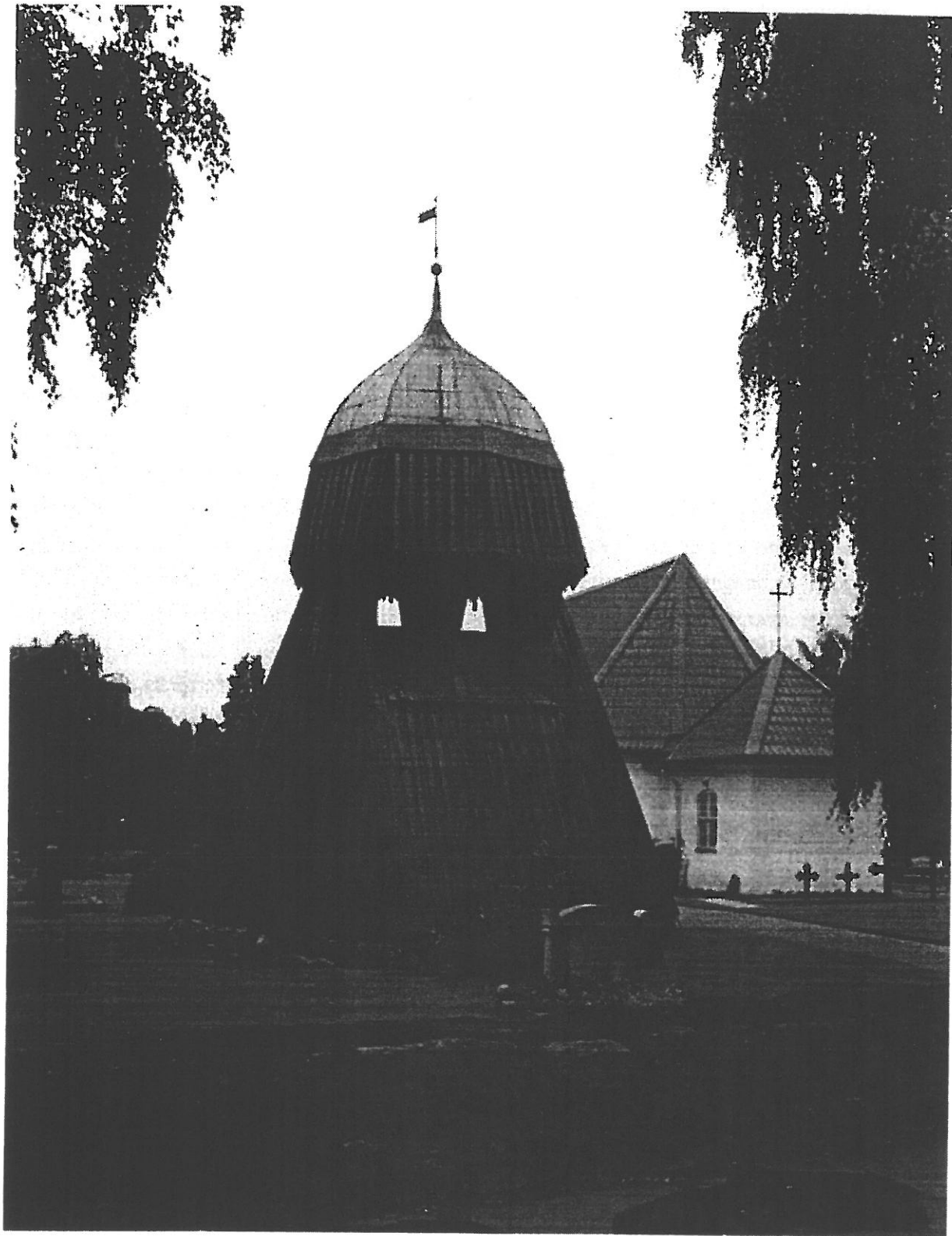
Kyrkan är alltså sannolikt från 1300-talet, men den är ombyggd till nuvarande utseende 1752. Då förlängdes den till dubbel längd åt öster. Sakristian byggdes strax efter, 1769, och vapenhuset i väster uppfördes 1856, samtidigt som ett äldre vapenhus revs. Kyrkan ligger ganska centralt placerad på kyrkogården. Sydost om kyrkan står klockstapeln, uppförd 1825, bruntjärad och täckt med ett koppartak. Vindflöjeln bär dock året 1652 eftersom den kommer från den äldre klockstapeln, vilken var placerad söder om kyrkan.

Så långt man kan följa källmaterialet bakåt har kyrkogården haft ungefär den storlek den har nu. I norr gick den tidigare ända ned till Säveån, men vid ett markutbyte 1846 lämnade man ifrån sig remsan närmast ån. Detta markutbyte registrerades dock aldrig, varför marken vid sekelskiftet 1900 återgick i kyrkans ägo. Remsan hörde dock inte längre till själva begravningsplatsen, och 1979-81 reglerade man markfrågan igen, nu med

Partille kommun. I öster har en mindre utvidgning skett 1850-54, när en remsa mellan kyrkogården och Kyrkvägen lades till kyrkogården.

Som medeltida begravningsplats betraktad är kyrkogårdens fastighet ganska stor, och det är troligt att man inte ursprungligen använt hela området för begravingar. Det sannolika läget för de absolut äldsta begravingarna är i området söder om kyrkan. Med tiden har detta naturligtvis inte räckt till, och om kyrkogården alltid varit ungefär lika stor som nu, har man i så fall haft tillgång till mark och sluppit göra de utvidgningar under 16- och 1700-tal som annars är vanliga.

Kyrkogårdens utseende av idag går tillbaka på den omgestaltning som skedde under 1800-talet. Stenmur runt kyrkogården finns omnämnd 1750. En ny mur på västra, södra och östra sidan uppfördes 1821. Den östra muren flyttades på 1850-talet för att hamna på rätt sida om den då tillagda marken. Dagens murar stammar alltså från dessa år, även om de reparerats och delvis omlagts senare. I norr finns ingen mur, här avgränsas kyrkogården av en häck och utanför den en slänt. När man lämnade ifrån sig markremsan längs ån på 1840-talet, avskildes denna från kyrkogården

Klockstapeln från 1825, med en vindflöjel med årtalet från dess föregångare.

med ett stängsel. 1872-73 planterades en hagtornshäck innanför kyrkogårdsmuren, och även här på norrsidan. Delar av denna häck fanns kvar till 1948.

1821 uppfördes också grindpelare invid ingångarna i söder och öster. Den i öster bör ha flyttats på 1850-talet vid utvidgningen. I nordöstra hörnet byggdes grindpelare för en tredje kyrkogårdsgrind 1877-78, vilka ersattes av nya 1902, dock med bibehållande av de tidigare täckhällarna.

Äldre material berättar om att det växte en hel del träd, både löv- och barrträd på kyrkogården, dock knappast planterade. Under 1700-talets slut började man arbeta för att minska trädbeståndet, och efter sekelskiftet 1800 bör trädbeståndet varit så litet och/eller oregelbundet att man 1811, kanske för första gången, medvetet planterade träd runt kyrkogården.

Årtalet 1872 återkommer några gånger, vilket beror på den omplanering av kyrkogården som genomfördes detta och det följande året. De äldre gravplatserna övergavs och en ny kvartersindelning genomfördes. Endast ett fåtal äldre gravplatser blev kvar. Kyrkogården delades in i fyra huvudkvarter med gångar emellan, samt ett mindre kvarter rakt öster om kyrkan och ett långt västra muren, d v s sammanlagt sex kvarter. Nya träd (almar)

planterades. De flesta äldre gravvårdar avlägsnades. Ett antal av dessa finns fortfarande kvar, nu placerade dels i kyrkans takdropp, dels vid klockstapeln.

Denna kvartersindelning fanns kvar fram till 1950-talet, då flera av gångarna lades igen. Stigen västerut och öppningen i västra muren har också tillkommit under senare tid. Gången längs östra muren till den norra grinden lades igen så sent som 1996 (?). De flesta almarna från 1870-talet är nu borta. De angreps av almsjuka och togs ned på 1980-talet.

Omdaningen 1872-73 gjordes för att få plats med nya gravar, men redan några decennier senare var det så trångt att man började diskutera en helt ny begravningsplats, nuvarande Partille södra, vilken invigdes 1903. Samtidigt beslutade man att inte längre upplåta nya gravplatser på Partille kyrkogård, utan endast gravsättningar med anknytning till befintliga gravplatser.

På nordöstra delen av kyrkogården är det idag mycket glest med gravar, vilket beror på att man under en tid hade för avsikt att här anlägga en minneslund, och förmodligen sedan inte tillåtit några gravsättningar alls. Detta var tidigare jonseredsbornas del av kyrkogården, och här fanns vid 1900-talets mitt ett antal träkors.

5.1 Beskrivning

Partille kyrkogård ligger alltså mitt inne i samhället. Norr om kyrkogården ligger Säveån, i öster ligger ett affärskomplex, på sydsidan går Gamla Kronvägen och tvärs över vägen ligger ett parkeringsdäck och ett kontorshus. Väster om kyrkogården ligger församlingshemmet, och för den som anländer med bil är det också från detta håll man möter kyrkogården eftersom kyrkans parkeringsplats ligger här.

Ganska centralt placerad på kyrkogården ligger den vitkalkade kyrkan. Den är ganska låg, med rött sadeltak som är valmat över det tresidiga koret i öster. Kyrkan saknar torn, eftersom klockorna hänger i den bruntjärade klockstapeln. Det är ganska glest mellan träden runt kyrkogården. I norr är den avgränsad av en häck, och utanför denna står björkar, på de övriga sidorna står två av de äldre almarna, samt några andra nyplanterade lövträd. I nordväst finns en del olika lövträd både innanför och utanför kyrkogårdsmuren.

Kyrkogårdsmuren är bitvis mycket låg, särskilt i söder och sydväst (mot Gamla Kronvägen och kyrkans parkering). Dels har gatunivån

höjts på utsidan, och dels har marken innanför fyllts på så att den nu är i höjd med muren.

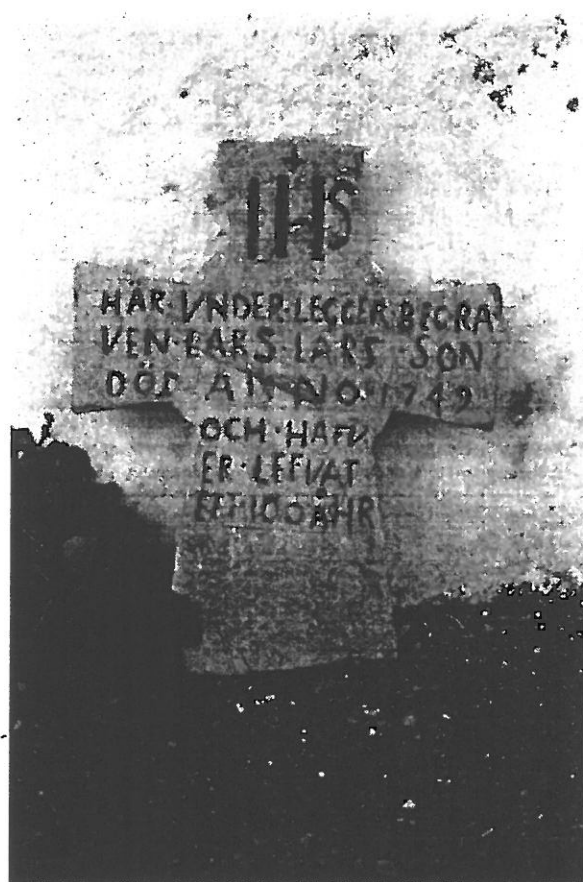
Inne på kyrkogården finns några buskpartier och ett antal mycket högväxta prydnadsbarrträd, tujor. Dessa träd står i par invid huvudändan på de gravplatser där de en gång planterats. Största delen av kyrkogården är gräsbevuxen, en gång leder från Gamla Kronvägen upp till kyrkan, och en från östgrinden längs kyrkans sydvägg fram till grusplanen framför västporten. Därifrån leder två stigar satta med natursten: En västerut till församlingshemmet och en norrut genom till en mindre trappa som leder till gångvägen som passerar norr om kyrkogården.

5.2 Gravprydnaderna

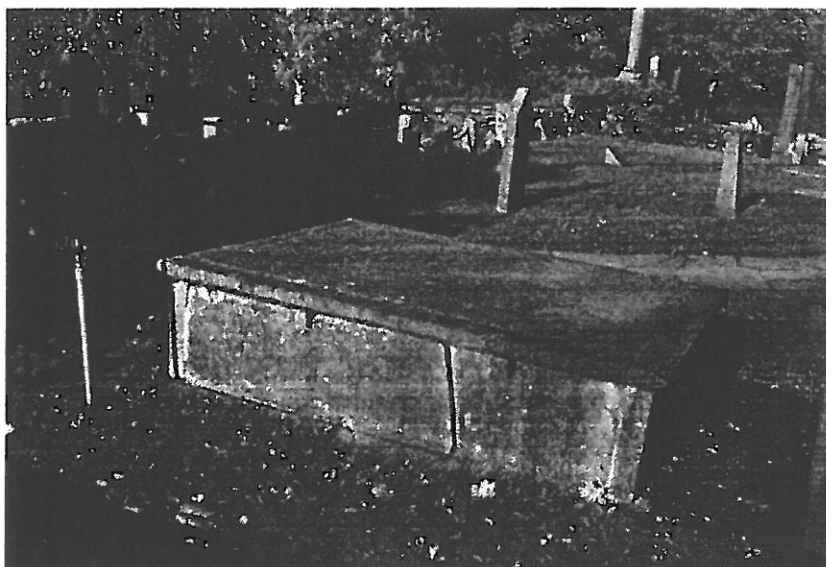
Gravvårdarna är ganska ojämnt utspridda på kyrkogården. I nordväst är det fortfarande mycket tätt mellan gravarna, och här finns få luckor, medan det blir allt fler luckor i raderna om man går på sydsidan och sydöstsidan, och i nordöst finns som nämnts ett stort område nästan helt utan gravanordningar.

Den absoluta merparten av de gravanordningar som finns idag har eller har haft gravram, eller är täckta av hällar eller tumbor. Mest komplett är detta i det nordvästra hörnet, på ömse sidor om den stensatta gången från kyrkans västport norrut mot Säveån. Här finns ett flertal höga

gravvårdar från tiden kring och efter sekelskiftet 1900, liksom ett antal kompletta gravanordningar från tiden omkring 1900-1930. Sammantaget bildar detta ett helgjutet och karaktärsfullt parti.

Två exempel på de i jämförelse med andra kyrkogårdar anmärkningsvärda gravvårdstyperna. Övan ett av de äldre gravkors som nu står bevarat invid kyrkans sydvägg. Det finns ovanligt många sådana från 16-1700-tal i Partille. Nedan Niclas Björnbergs tumba i kalksten från det tidiga 1800-talet.

Anmärkningsvärt på denna kyrkogård är framförallt två saker. Det ena är relativt stora mängden 16-1700-tals och tidiga 1800-tals gravstenar. De flesta av dessa står uppställda antingen längs kyrkans sydvägg och vapenhus eller på östsidan om klockstapeln, eftersom de avlägsnades från sina gravplatser 1872. De förvarades sedan bl a i klockstapeln, men sattes ut igen 1920. Texten kan vara dels utförlig, som t ex "*Här under ligger begravden Olof Andersson Död anno 1692*" eller också endast initialer som t ex "*PHS 1671*". Materialet är i några fall kalksten, oftare gnejs. De är oftast enkla och lite grovhuggna till sin form.

Det andra är tumborna i kvarteren på sydsidan, nio stycken. de flesta troligen från 1700-talet, men också någon från 1900-talet. De är alla i grå kalksten, moss- och lavbeväxta. Tumborna består av en flat häll, i några fall med en markerad kantbehugning, vilande på stående sidohällar. Flera av dem har mycket svårtydda texter, andra är lättare att läsa.

En tumba är inte bara en sorts gravpyrdnad över en vanlig kistgrav. När sidohällarna på Björnbergs grav (nr 7) hade spruckit 1992 visade det sig att graven där under var en kammargrav, dvs en stenkista i vilken träkistorna med Niclas Björnberg och hans maka var placerade, den ena ovanför den andra. Detta följer mönstret för de gravsättningar som gjordes tidigare inne i kyrkorna, där kistorna lades i stenkistor, dvs stensatta "kammare", under golvet och sedan täcktes med en stenhäll. Det är dock inte säkert att det är likadant under alla de äldre tumborna på kyrkogården.

Anmärkningsvärd är också den Schmidtska gravplatsen, som egentligen ligger utanför kyrkogården, på en egen fastighet. Den är från 1870-talets första år, och där vilar Herman och Evald Schmidt, dåvarande ägare av Partille Herrgård (Partille Stom). De lät anlägga den på sin egen mark, vilken då gränsade till kyrkogården. Den är omgiven av en stenmur, och står i kontakt med övriga kyrkogården genom en öppning i kyrkogårdsmuren.

När det gäller yrkestitlar på gravvårdarna, eller angivelse varifrån man kommer, så finns det en del på kyrkogården, men inte anmärkningsvärt mycket. Det vanligaste är "lantbrukare" eller "hemmansägare". Några med anknytning till industrin i Partille och Jonsered: Verkmästare och spinnmästare (nr 12), gjutmästare (nr 123). Det absolut vanligaste omnämnandet är "hustru"; endast någon enstaka kvinna är omnämnd med yrke (småskollärarinna på nr 204).

Den absoluta merparten av gravvårdarna är utformade inom det klassicistiska formspråket, i kombination med de enkla genometriska grundformerna (rektangel, triangel mm).

Här återfinner man t ex obelisker, vilka oftast är något "tillplattade" för att ge en bredare framsida att skriva på, en ganska vanlig stenform från 1900-1915. Mycket vanlig på Partille kyrkogård är också en låg gravvård, med ett krön i form av tympanon (dvs en trekantig "gavel") och flankerad av kolonner (pelare) antingen fristående eller i relief.

Ramarna från tiden mellan 1900 och andra världskriget är oftast bredare än de yngre gravramarna. Från tiden 1900-1930 är de dessutom ofta dekorativt huggna med fasade

eller rundade översidor, eller med grovhuggna utsidor, och inte sällan med markerade hörn.

På 1910-talet var det vanligt i Sverige med naturinspirerade former på gravvårdar. Det var främst det lite råbearbetade stenblocket, rektangulärt i sin grundform men inte helt regelbundet och ofta med krönet lite snett avskuret. En del av detta förekommer på Partille, men inte i anmärkningsvärt hög grad.

Bland de yngre gravvårdarna (med gravplatsnummer över 199, i huvudsak tillkomna i intervallet 1945-75) dominerar dels enkla rektangulära stenar, med ingen eller förenklad klassicistisk dekor, och dels mindre hållar (i storleksordningen 50-70 x 80-120 cm). Gravramar från denna tid saknar helt dekorativ behuggning, men är ibland polerade.

Exempel på de höga obelisker som var vanliga strax efter sekelskiftet 1900.

Exempel på gravanordning där vård och ram är samkomponerade

6. REKOMMENDATION OCH VÄRDERING

Det som har präglat Partille kyrkogård är 1872-73 års omdaning, även om mycket från denna tid är borta, framförallt gångsystemet, samt beslutet från 1903 att inte upplåta helt nya gravrätter, vilket med tiden fått till följd att kyrkogården har ett mycket glest gravbestånd.

6.1 Kyrkogården som helhet

En frågeställning från pastoratet som har varit aktuell under inventeringstiden är om det är lämpligt att åter upplåta nya gravrätter på kyrkogården. Under en period av mer än 90 år har detta inte skett annat än undantagsvis.

Sett ur kulturhistorisk synvinkel finns det ingen anledning att låta denna den äldsta begravningsplatsen i söcknen upphöra att vara begravningsplats. Den skulle då på sikt övergå till att vara enbart kyrkotomt.

Med tanke på det långa uppehållet bör man dock upprätta en ny gravplatsplanering. Man bör då tänka på att även om det är en medeltida kyrkogård, så bär den prägel främst av 1872-73 års omgestaltning (även om detta som nämnts är sargat). Därför bör man beakta följande:

- Behåll plats för gångsystemet, det som anlades 1872-73. Även om gångytorna är gräsbevuxna behåller man kvartersindelningen. Det ger också en möjlighet att åter ta upp grusgångar om man så önskar i framtiden. Anlägg alltså inte nya gravplatser på dessa ytor, utan behåll kvartersindelningen.
- Undvik allt för snörräta rader. Den befintliga gravplatsindelningen är

visserligen avsedd att vara rätlinjig, men den har ändå inte blivit *exakt* rätlinjig.

- Inga små urngravsplatser - endast kistgravsstora gravplatser. Allt för små gravplatser ger ett plottrigt och felaktigt intryck. *OBS! detta avser endast gravplatsens storlek, inte begravnings-sättet.*
- Bevara alla gravplatser äldre än 1872.
- Bevara kyrkogårdsmurarna och grindarna.
- Se till att ha parklövträd planterade runt kyrkogården. Minska om möjligt storleken på tujor mm - de har inte varit avsedda att bli så stora när de planterades. Undvik också buskplanteringar inne på kyrkogården, förutom vad som sätts på de enskilda gravarna.
- Eftersträva en viss variation i gravvårdarnas storlek, gärna också med klassiska formelement hellre än helt modern och fri form (naturstenar, oregelbundna, hjärtformade, njurformade mm).
- Lokala regler för Partille kyrkogård bör upprättas i enlighet med vad som redogjorts för under kapitel 2 och tillämpliga delar av de rekommendationer som återfinns här. De bör bl a innehålla allmänna skötselregler, regler för upplåtande av nya gravplatser och regler för nytillkommande gravvårdars utseende.

Runt om själva kyrkan ansluter jord direkt till kyrkans murar (i norr gräsmatta och i söder en rabatt). Med hänsyn till fukttransport i murverket vore det lämpligt att ha dränerande grus närmast kyrkväggen, och inte jord.

6.2 De enskilda vårdarna

För också in alla gravvårdar äldre än 1850 (som är i kyrkans ägo) i inventarieboken, och helst fram till 1872. Redan då fattade man beslut som i praktiken innebar att vissa gravplatser och gravvårdar skall bevaras. *Se förteckning 6.2.1 nedan.* Detta innefattar i praktiken också alla järnkors i kyrkans ägo, vilka alltså också bör föras in. *Se separat förteckning 6.2.3 nedan.*

Vidare bör en yngre gravvård, som tillfallit upplåtaren (pastoratet) och som man beslutar sig för att behålla på kyrkogården, föras in i inventarieboken. Den bör i första hand stå kvar på sin plats, för att undvika att få en ansamling med "museala" stenar i ett hörn av kyrkogården. *Se förteckning 6.2.2 nedan.*

Inventarieförteckning för gravvårdar förs lämpligen centralt i pastoratet, hos den del av förvaltningen som handhar kyrkogårdarna.

En fråga som inte sällan dyker upp är om man får lov att ta bort gravramen kring en gravplats. Även om detta i huvudsak är en fråga för den enskilda gravrättsinnehavaren, måste man dock se på vilka konsekvenser detta får för kyrkogårdens utseende.

För det första kan en gravanordning där ramen tas bort i vissa fall se "ful" ut, beroende på att gravstenen och gravramen har varit

samkomponerade, eller att gravstenen utgör en del av ramen. Ett första kriterium måste alltså vara att gravplatsen efter ramens borttagande uppfyller kravet på god gravkultur, dvs att det inte ser sargat och konstigt ut efteråt.

För det andra kan hela gravanordningen, ram och sten, vara så tidstypisk, av så hög konstnärlig kvalitet eller ha andra kvalitéer att det är olämpligt att ta bort delar av den. Även om den inte är av så hög ålder etc att man kan ställa ett absolut krav på bevarande, så bör den, så länge den finns kvar, få stå orörd. Den kan också tillsammans med andra utgöra en välbevarad helhetsmiljö som inte bör förändras. *En förteckning över sådana vårdar finns under punkt 6.2.2 nedan.* När gravrätten på en sådan plats längre fram återgår till upplåtaren, får man sedan i varje enskilt fall ta ställning till hur man skall förfara, t ex om man skall upplåta gravplatsen med hela eller delar av gravanordningen kvar, eller om man skall låta gravplatsen vara kvar som den är.

Vägledande för urvalet av dessa är att de representerar en gången tids gravskick.

De allra äldsta vårdarna invid kyrkan (med littera A-K) står kanske inte helt lämpligt i den rabatt som finns på kyrkans sydsida. Även om de är så gamla att de skall sparas med hänsyn till sitt kulturhistoriska värde, så är de ändå gravvårdar, minnesstenar över avlidna personer som är begravda på denna kyrkogård. En placering i en rabatt ger då fel associationer.

Konservatorns besiktning ger dessutom vid handen att en av dem (F) är i så dåligt skick att man bör flytta stenen inomhus.

6.2.1 Förteckning över gravvårdar som absolut bör bevaras,

och som bör föras in i kyrkans inventariebok, nu eller när gravvården i framtiden övergår till upplåtaren (pastoratet). När det gäller de äldsta stenarna så saknar de gravplatsnummer, och de har därför givits bokstavsbeteckningar A-P.

<i>Nr</i>	<i>Namn</i>	<i>Årtal</i>	<i>Kommentar</i>
A	Andreas Persson	1868	Kalksten, toppen avslagen
B	Olof Andersson	1692	Kalkstenskors
C	Sven Bengtsson	1788	Kalkstenskors
D	Lars Larsson	1749	Kalkstenskors
E	Anders Utberg	1778	Kalkstenskors
F	Carin Utberg	1786	Kalkstenskors
G	Per Utberg	1768	Kalkstenskors
H	Botilda Andersdotter	1767	Kalkstenskors
I	-	1711	Endast årtal
J	Måns Andersson	1630	Skifferkors
K	Ingri Börjesdotter	1630	Skifferkors
L	I O D	1689	Skiffersten
M	Andreassn	1671	Skiffersten
N	A P S	1687	Skiffersten
O	P H S	1671	Skiffersten
P	Christin Andersdotter	1695	Kalksten
1	E och H Schmidt	1870-tal	Egen gravplats utanför muren
7	Niclas Björnberg	1829	Tumba
8	Billqvist	1834	Kalksten
26	Hedberg	före 1872	Tumba
50	Henriksson, kyrkoherde	1942	Häll. Bekostad av församlingsbor.
89	Oläsligt (Boustedt)	före 1872	Tumba, järnringar i hörnen
109	Ingen synlig inskription		Tumba
(112)	Hedvig Westring	1810	Har varit borttagen, men är återutplacerad. Står på fel plats.
127	Enander	före 1872	Tumba
130	oläsligt	före 1872	Tumba
132	Hanna Bestman	1814	Tumba
133	Carolina Wedberg	1821?	Tumba
134	Lindvall, komminister	1887	Bekostad av församlingsbor

6.2.2 Förteckning över övriga gravvårdar som ur kulturhistorisk synvinkel är olämpliga att ta bort
 antingen på grund av sitt egenvärde och/eller på grund av sitt miljöskapande värde.

Nr	Namn	Ålder	Kommentar
<i>I: Ett sammanhängande välbevarat parti i kyrkogårdens nordvästra del:</i>			
11	Rasch	1880	Häll
12	Nilsén	1908 (1885?)	Kolonn med ram
13	Strömer	1897	Obelisk
14	Rydström		Hög sten med ram
15	Nilsson	1900	Hög sten med ram
16	Helmer		Hög sten med ram
17	Hulthe	1909	Hög sten med ram
18	Andersson	1908	Sten med ram
19	Ahlén	1920/30-tal?	Sten med ram
20	Sjösten	1911/16	Hög sten
34	Andersson	1912/19	Hög sten med ram
35	Gustafsson	1909/10	Hög sten med ram
37	Andersson	1920/30-tal?	Sten med ram
38	Jonsson	1936	Sten med ram, flera inskr på ram
39	Mellvin/Karlsson	1910	Hög sten med ram
40	Isberg	1930	Sten med smalare ram
149	Isak Andersson	1918	Hög sten med ram
150	K G Jonsson		Sten med ram
151	Ernst Larsson		Sten med ram
152	Emil Andersson	1917	Hög sten med ram
153	E A Borglund	1926	Halvhög sten med ram
154	J A Uhlén		Sten med ram
155	E M Johansson		Hög sten med ram
<i>II: Ett sammanhängande parti i sydvästra delen:</i>			
21	Christensson		Ingen vård, text på ramen
22	Rothvall		Häll
23	Hultstrand		Häll
24	Nyberg		Sten med ram
25	Carlstein		Gjutjärnsstaket m textplatta
26	Hedberg		Tumba
49	Eneroth	1936	Tumba

III: Ett sammanhängande parti på ena sidan om södra gången

90	Helgesson	1912	Hög sten med ram
91	Olsson	1907/10	Hög sten med ram
93	Andersson/Aspern		Ingen vård, text på ramen
94	Arvid Löfgren		Ingen vård, text på ramen
95	Anders Löfgren		Ingen vård, text på ramen
96	Sandberg	1912	Sten med ram
99	Winther	1930 (?)	Halvhög sten med ram
101A	C A Carlsson	1942	Sten med ram
101B	H Carlsson	1954	Ramen äldre än stenen/vården
102	D o E Löfgren		Ingen vård, text på ramen
103	Carlsson		Hög sten med ram

Såsom anmärkningsvärda i sin utformning, att de utgör ett blickfång etc

115	Jörg Jebsen	1914	Hög sten med påkostad ram
118	O L Berg	1909	"...restes stenen av vänner och trafikanter". Ovanlig inskription.

6.2.3 Separat förteckning över gjutjärnskors

<i>Nr</i>	<i>Namn</i>	<i>Årtal</i>	<i>Ev anmärkning</i>
2	Rupprecht	1860	
3	Pettersson	1884	
25	Carlstein	före 1872	Järnskrank, ej kors.
29	Olsson	1862	
122			
137			
140	Ellen Berndtsson + Charlotta Bengtsson	1894+1882	Två kors
141	J F Berntson + Ulrica Hälgeßon + ?	1868+1890+?	Tre kors
144	Jörlind	1878	
188	Pettersson	1866	
191	Carlsson	1881	
	Maria Edberg	1874	Onumrerat, står invid nr 1
	Anna Greta Svensson	1869	Onumrerat, står mellan 195 och 196

7. ALLMÄNNA SKÖTSELRÅD

7.1 Nedsmutsning och beväxning

Den absolut vanligaste åtgärden som kan bli nödvändig på en gravvård är tvättning, antingen för att avlägsna smuts eller lavar. De flesta gravvårdar är av granit som i sig är en mycket tålig stenart. Man bör i ett längre tidsperspektiv vara varsam även med dessa. De rengöringsmedel som används skall dessutom helst vara biologiskt nedbrytbara.

Rengöring lämpar sig bäst för långvarig fuktig väderlek. Då är lavar och mossor rejält uppmjukade, annan nedsmutsning är genomfuktad, och man får mycket gjort med bara skurborste och vatten.

Högtryckstvätt kan användas på granit med varsamhet och vid låga vattentryck, men är inget att sätta i händerna på en amatör. Det skall *aldrig* användas på kalksten, risken att man vid upprepade rengöringar ruggar upp ytan är för stor.

Sura lösningar eller tvättmedel skall inte användas. Den nedbrytningsprocess som pågår i stenens yta har under vårt sekel accelererats genom sura luftföroreningar, och det är därför mycket olämpligt att tillföra ytterligare sura preparat. Dessutom kan behandlingen orsaka gulaktiga "slöjor" på stenens yta.

Starka basiska lösningar är inte heller bra, men en svag ammoniaklösning (2 %) kan användas på granit, om stenen sedan sköljs ordentligt med vatten. Stenen skuras sedan med en skurborste. Stålbörste skall inte användas, eftersom den annars dels kan göra åverkan på stenens yta och dels kan lämna efter sig rödbruna "rostslöjor". *Se upp med förgylld eller imålad text!*

Att använda ett surt medel och sedan neutralisera med ett basiskt kan förefalla ofarligt, men det är dels svårt att "träffa rätt", dvs anbringa exakt rätt mängd neutralisator så att varken syra eller bas blir kvar, och dels bildas salter vid neutraliseringen. Saltet kan sedan fällas ut som fula vita slöjor, eller också suga till sig mer fukt än stenen normalt gör och öka vittringen genom frostsprängning. Gör alltså *inte* detta.

När det gäller ömtåligare stenarter som **kalksten och marmor** bör särskilt stentvättmedel användas, om det inte räcker med vanligt vatten. Riksantikvarieämbetet rekommenderar Raffex stentvätt. Det stryks på stenen och får därefter verka en stund innan det tvättas av.

Lavar tas bort när de är mjuka, dvs fuktiga. Alltså ingenting för det torra sommarvädret. Helst bör man dränka in dem med rikligt ljummet eller varmt vatten först (se dock upp med frostrisken på senhöst och tidig vår).

Stearin från ljus skrapas först bort med ett inte allt för vasst verktyg. Det som sedan sitter kvar kan lösas med lacknafta.

Slutligen bör påpekas att en försiktig rengöring kanske inte får stenen absolut ren, en viss patina kommer att kvarstå. Men detta

berättar då bara det enkla faktum att stenen inte är ny. Varje försök att få stenen "som ny" innebär samtidigt att ytskiktet åverkas och att konturer och detaljer blir mindre skarpa. Särskilt ömtåliga är kalksten och marmor, och det finns exempel på vårdar som i missriktad välvilja förlorat all detaljskärpa.

7.2 Skador

Lagningar av sten liksom montering av stenar på fundament bör ske med rostfri ståldubb. Befintliga järndubbar som inte kan bytas ut bör rostskyddsbehandlas. Fukt kommer under åren att tränga in och angripa dubbarna. Är stenen smal eller av mjukare material som kalksten eller marmor kan rosten dessutom spränga stenen. Avslagna mindre flisor kan limmas med stenlim. Riksantikvarieämbetet rekommenderar ett polyesterhartslim med namnet Billys. Samma firma har också ett

stenlagningsbruk. Vid arbete med bruk och lim får inte frostrisk finnas.

Cementhaltigt bruk skall aldrig användas, och gamla sådana lagningar bör avlägsnas och ersättas med kalkbruk eller särskilt stenlagningsbruk. Dessa är inte lika starka som cementbruket, och kan därför inte skada stenen vid temperaturrörelser eller frost.

Principen skall vara att lagningsmedlet (bruket) inte skall vara starkare än det man lagar (vården).

När det gäller svårare skadad sten bör en stenkonservator rådfrågas.

Gjutjärn befrias från rostbeläggning med stålborste, grundas därefter med blymönja och slutstrykes med oljefärg, företrädesvis linoljefärg på grund av dess goda inträngningsförmåga

1. ELEMENTURKURV NR 4

GRAVRYM AV
PROJEKTERING, ENLAGE
TYP

RAM AV LÖSRE TYP

11", MÅTERADE
HÖRAN

KULOR, HÖRANEN

RÄKKNINGSKARTOR
KÄRTING

JÄRNERÖRE

HÄLL

TREDELAG HÄLL

ES OCH HÄLL M.
ANVÄRT UTRENDDE

TUMBA

PLATSKÄRTING
RUF GRÄVEN

LÄG STEN

HÄLVHÖG STEN

HÖG STEN

STENKORS

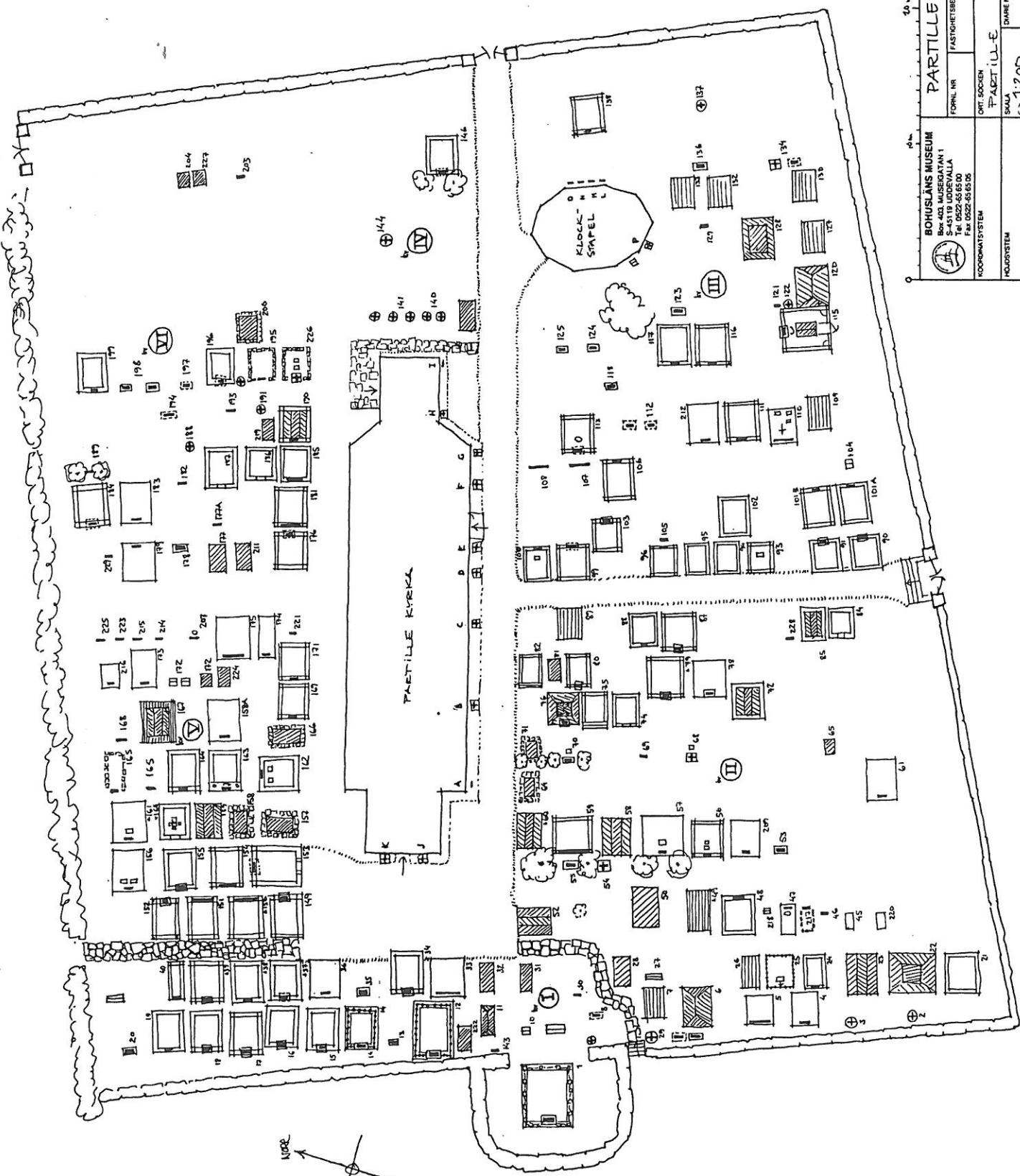
JÄRN KOROS

PLATA

NATURSTEN

PULVERSTEN
(OCH PÅ MURSTEN)

TEKTEN PÅ YTA
I SJÄLVA RÄHLEN

40 m

BOHUSLÄNS MUSEUM KIRKOGSGATAN 1 S-431 19 UDDEVÄLLA Tel. 0522-45 65 00 Fax 0522-65 65 05		PARTILLE KYRKOGÅRD	
FORM NR	PASTORATSBETECKNING	ORT, SOCKEN	KOMMUN
		PARTILLE	PARTILLE
SKALA	DIANE NR	UNDERSÖKT	UNDERSÖKARE
1:200			VÄSTERGÅRD
REKRYTERAD AV	ÅR	1997	av Tomas Brandt